

TÁRSADALMI MOBILITÁS

DR. ANDORKA RUDOLF:

Magyarországon kivételes lehetőségeink vannak a társadalmi mobilitás történeti tendenciáinak elemzésére. Az 1930. évi népszámlálás kérdőívén szerepelt ugyanis az apa foglalkozására vonatkozó kérdés.¹ Ilyen korai időpontra vonatkozóan semmilyen más országból sincsen sem teljes körű, sem reprezentatívnak tekinthető mobilitás adat. Ezeket a népszámlálási adatokat kiegészítik az 1930 körül végzett budapesti úgynevezett rétegfelvételek eredményei, amelyek során szintén kérdezték az apa foglalkozását.² Ugyanez a kérdés szerepelt az 1949. évi népszámlálás kérdőívén is.³ Majd a KSH Népeségudományi Kutató Intézete 1962-től 1964-ig akkor egyedülállóan részletes társadalmi mobilitás vizsgálatot végzett egy reprezentatív mintán (1) (2) (3). Az összeírtak teljes foglalkozási történetének feljegyzése (a szülőkre, házastársakra, gyermekekre stb. vonatkozó adatok mellett) lehetővé teszi, hogy nem csak a felvétel időpontjára vonatkozó mobilitási táblázatokat szerkesszünk, hanem — a retrospektív élettörténetek alapján — korábbi időpontokra vonatkozóakat is.⁴

Ezeknek a forrásoknak alapján összehasonlítjuk a magyar társadalom mobilitását

- a két világháború között (1938-ban),
- a felszabادلás utáni nagy társadalmi változásokat követően (1949-ben),
- a szocialista iparosítás extenzív szakaszának végén, a mezőgazdaság szocialista átszervezése után (a felvétel időpontjában, vagyis 1962—1964-ben).

¹ A mobilitási táblázatok „Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei” című kötetben (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 114. kötet.) a 168—175. oldalon található.

² A budapesti rétegvizsgálatoknak a társadalmi mobilitásra vonatkozó eredményeit összefoglalja Laky Dezső (4). Az 1930. évi népszámlálás és a rétegvizsgálatok mobilitási táblázatait újraelemezte az (5) tanulmány.

³ Az 1949. évi népszámlálás VI. kötete a 88—89. oldalon és VII. kötete a 182—191. oldalon közölte a mobilitási táblázatokat a két nemre összesítve. A csak a férfiakra vonatkozó adatokat a népszámlálás kéziratoss irattárából kaptuk meg. Elemezte őket Harcsa István (6, 7).

⁴ Részletesen összehasonlítottuk egyrészt a korabeli népszámlálásokból, másrészt az 1962—64. évi vizsgálat retrospektív adataiból készített mobilitási táblákat. Kisebb eltérésektől eltekintve (pl. a korabeli népszámlálások több kisiparos és kevesebb munkás apát mutatnak ki) a két forrásból származó adatok egymást alátámasztották. Ezért jogosultnak látszik az 1962—64. évi vizsgálatból kapott 1938., 1949. és 1962—64. évi táblázat összehasonlítása alapján elemezni e három korszak mobilitási viszonyait (7).

Azon kívül, hogy számunkra már maga az a tény is nagyon érdekes, hogyan változott a magyar társadalom mobilitása az elmúlt évtizedekben a végbement társadalmi és gazdasági változásokkal összefüggésben, ennek az összehasonlításnak lényeges mondanivalója lehet a társadalmi mobilitás szociológiai elmélete számára is, mivel három élesen eltérő időszak mobilitását elemezhetjük:

— a két világháború közötti Magyarországot a gazdasági élet közel stagnáló állapota, valamint egy feudális maradványokkal megterhelt kapitalista társadalmi struktúra jellemezte,

— a felszabadulás utáni (1949. évi) állapot alapvető társadalmi változásokat tükröz (földreform, a nagyvállalatok, bankok stb. államosítása, a felszabadulás előtti államhatalmi és igazgatási vezetők szinte maradéktalan ki-cserélése), ugyanakkor a gazdaság fejlettségének szintje ekkor még körülbelül a háború előttinek megfelelő, mert az újjáépítési időszak még csupán a háborúval kapcsolatos pusztulásokat állította helyre,

— az 1960-as évek elejéig igen gyors gazdasági fejlődés ment végbe, ennek következtében megváltozott a népgazdaság ágazati struktúrája és az aktív keresők foglalkozási és ági összetétele, így többek között a mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív kereső fizikaiak aránya az 1949. évi 54⁰/₀-ról 1963-ban 32⁰/₀-ra csökkent.

A társadalmi mobilitás történeti tendenciái

Az 1962—64. évi társadalmi mobilitás vizsgálatban összeírt férfiak 1938. évi, 1949. évi és az összeíráskori (1962—1964) társadalmi helyzetét vetjük össze az apák 1938. évi (illetve — ha ekkor már nem éltek — utolsó) társadalmi helyzetével (1—3. táblázat). A társadalmi mobilitás megnövekedését érzékelteti az a tény, hogy a táblázatban szereplő személyek közül apjához viszonyítva mobil volt (vagyis más társadalmi csoportban helyezkedett el) 1938-ban 44⁰/₀, 1949-ben 47⁰/₀ és a hatvanas évek elején 59⁰/₀.

A társadalmi mobilitás főirányát mindhárom időpontban a gazdasági fejlődésből adódó foglalkozási struktúra változások határozták meg: a mobil személyek a parasztságból a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozások felé, a szakképzetlen munkások a szakmunkás réteg felé, végül a fizikai foglalkozású csoportokból származók a szellemi rétegbe áramlottak. A főiránnyal ellentétes mobilitás (a szellemi rétegből a fizikai csoportok felé, a munkásságból a parasztságba stb.) mindhárom időpontban viszonylag csekélyebb volt. Míg azonban a főiránnyal ellentétes mobilitás lényegében nem változott, a főirányban haladó mobilitás több mint másfélszeresére növekedett és ez okozta a teljes társadalmi mobilitás nagyfokú növekedését:

	1938	1949	1962—64
Immobil	56 ⁰ / ₀	53 ⁰ / ₀	41 ⁰ / ₀
A főirányban mobil	29 ⁰ / ₀	33 ⁰ / ₀	45 ⁰ / ₀
Ellentétes irányban mobil	8 ⁰ / ₀	10 ⁰ / ₀	9 ⁰ / ₀
Egyéb mobilitás ⁵	7 ⁰ / ₀	4 ⁰ / ₀	5 ⁰ / ₀
Összesen	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀

⁵ Ide soroltuk például az „egyéb” réteg mobilitását, a hivatalsegéd és betanított munkás réteg közötti mobilitást, a kisiparos és szakmunkás réteg közötti mobilitást stb.

A főirányú mobilitásnak körülbelül kétharmad része a mezőgazdasági fizikai foglalkozásokból a többi csoportokba, túlnyomórésztben a munkásságba való átlépéséből adódott (1938-ban az összes összeirtak 20⁰/₀-a, 1949-ben 22⁰/₀-a, a hatvanas évek elején 30⁰/₀-a).

A mobilitás megnövekedésének *elsődleges oka tehát a gazdasági fejlődés meggyorsulása* volt. Ezért 1949-ben, amikor a gazdasági fejlettségi szint a háború előttihez hasonló volt, a társadalmi mobilitás sem volt sokkal nagyobb, mint 1938-ban. A mobilitás nagy növekedése a szocialista iparosítás és a mezőgazdaság szocialista átszervezése időszakában következett be.⁶

A nemzetközi szakirodalom a főirányú és azzal ellentétes mobilitás fogalmát nem használja, hanem helyette a strukturális és cirkuláris mobilitásnak hasonló fogalmait alkalmazza.⁷ Az előbbi a strukturális hatások (a társadalmi-foglalkozási struktúra átalakulása, a differenciális termékenység) okozta mobilitás, az utóbbi pedig a kölcsönös helycserék (pl. egy munkásszármazású személy értelmiségivé válik, helyette egy értelmiségi származású kerül a munkásságba) útján megvalósult mobilitás. Ezeknek a fogalmaknak segítségével a táblázatokban szereplőket a következőképpen osztályozhatjuk:

	1938	1949	1962—64
Immobil	56 ⁰ / ₀	53 ⁰ / ₀	41 ⁰ / ₀
Strukturális mobilitás	23 ⁰ / ₀	31 ⁰ / ₀	41 ⁰ / ₀
Cirkuláris mobilitás	16 ⁰ / ₀	16 ⁰ / ₀	14 ⁰ / ₀
Egyéb mobilitás	4 ⁰ / ₀	5 ⁰ / ₀	4 ⁰ / ₀
Összesen	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀

E fogalmak segítségével is az előbbivel azonos következtetésre jutunk: a mobilitás megnövekedését a *strukturális tényezők okozták*. Indokolatlannak bizonyul azonban az a szociológiai irodalomban gyakran előforduló értelmezés, amely szerint a cirkuláris mobilitás nagysága mintegy a társadalom nyíltságát, a mobilitási esélyek egyenlőségét fejezi ki. Miközben ugyanis nálunk a cirkuláris mobilitás lényegében nem változott, a mobilitási esélyek lényegesen egyenlőbbekké váltak. Például míg 1938-ban egy segédmunkás származású férfi esélye az értelmiségbe kerülésre csak egyszázad része volt az értelmiségi származású hasonló esélyének, 1962—64-ben az esélykülönbség már nem egészen tízszeres.

⁶ A főirányú mobilitás elősegítő további tényező volt a differenciális termékenység: a parasztság viszonylag nagy gyermekszáma miatt szükségképpen bocsátott ki magából mobil személyeket, viszont az értelmiség, mivel reprodukciója igen alacsony volt, e tény következtében fogadott magába más társadalmi háttérből származókat.

⁷ A strukturális és cirkuláris mobilitás definíciója csak 2×2 méretű mobilitási táblázatok esetében teljesen egyértelmű. A cirkuláris mobilitáshoz tartozik általában az, aki valamely növekedő létszámú csoportból egy csökkenő létszámúba (pl. a munkásságból a parasztságba) lép át, valamint az, aki mintegy az előbbinek helyére lép. Nem egyértelmű azonban, hova kell sorolni azt, aki az egyik csökkenő rétegből egy másik csökkenő rétegbe (pl. a parasztságból a kisiparos kategóriába) lép át.

Az egyes társadalmi csoportok mobilitása

A fenti globális elemzésnél mélyebb betekintést nyerünk a társadalmi mobilitás változásaiba, ha azokat társadalmi csoportonként külön-külön tanulmányozzuk. Itt világosan meg kell különböztetnünk:

— *a belépési mobilitási arányszámokat* (az egy adott társadalmi csoportba tartozó összeirtak megoszlását apjuk társadalmi csoportja szerint), és

— *a kilépési mobilitási arányszámokat* (az egy adott társadalmi csoportba tartozó apáktól származó összeirtak megoszlását saját elért társadalmi csoportjuk szerint).

A belépési és kilépési arányszámok csak együttesen jellemzik egy-egy társadalmi csoport mobilitását, külön-külön téves következtetésre vezethetnek.

A vezetők és más értelmiségiek csoportjában a belépési arányszámok, különösen a munkás- és parasztszármazásúak belépését jellemző arányszámok erősen megnöttek, ugyanakkor az értelmiségi származásúak kilépése az értelmiségből — az 1949. évi átmeneti kisebb növekedés után a hatvanas évek elejére csökkent a felszabadulás előttihez viszonyítva. Tehát a munkás- és parasztszármazásúak beáramlása az értelmiségbe nem annak volt a következménye, hogy az értelmiségi származásúak abból nagyobb mértékben kiszorultak volna. Lényegében ugyanez jellemzi az egyéb szellemi csoportot is azzal a különbséggel, hogy abban még nagyobb a fizikai csoportokból származók aránya.

Mind a szak-, mind a betanított és segédmunkások csoportjában erősen megnövekedett a parasztszármazásúak aránya. Az utóbbiak között ugyan nagyobb arányban fordulnak elő a szakképzetlen munkások, mint a szakmunkások között, sőt az egyes szakmák között is

Горизонтальная графа: (1) Общественная группа отца в 1938 г.; (2) Общественная группа переписанного лица в 1938 г.; (3) Лица на руководящем посту, работники интеллектуального труда; (4) Прочие работники умственного труда; (5) Ремесленники, члены промысловых кооперативов; (6) Квалифицированные рабочие; (7) Полукавалифицированные рабочие; (8) Низшие служащие; (9) Неквалифицированные рабочие; (10) Поденщики; (11) Сельскохозяйственные работники; (12) Прочие; (13) Всего.

Вертикальная графа: 1. Лица на руководящем посту, работники интеллектуального труда вместе; 2. Прочие работники умственного труда; 3. Ремесленники; 4. Квалифицированные рабочие; 5. Полукавалифицированные рабочие; 6. Низшие служащие; 7. Неквалифицированные рабочие; 8. Поденщики; 9. Сельскохозяйственные работники; 10. Прочие; 11. Всего.

Heading: (1) Father's social group of 1938 (2) Social group of the enumerated in 1938; (3) manager and other professional; (4) other non-manual; (5) artisan and member of industrial co-operative; (6) skilled worker; (7) semi-skilled worker; (8) office attendant; (9) unskilled worker; (10) day-worker; (11) agricultural manual; (12) other; (13) Total;

Lateral text: 1. Manager and other professional; 2. Other non-manual; 3. Artisan; 4. Skilled worker; 5. Semi-skilled worker; 6. Office attendant; 7. Unskilled worker; 8. Day-worker; 9. Agricultural manual; (10) Other; (11) Total.

lényeges különbségek vannak: a parasztszármazásúak aránya kisebb a bonyolultabb szakismereteket igénylő, nem hagyományos, kisebb fizikai erőfeszítést igénylő szakmákban (pl. a szerszámkészítők, villanyszerelők között) (13). Mégis azt mondhatjuk, hogy a parasztszármazásúak beáramlása a nem mezőgazdasági munkásságba a magyar társadalom egyik meghatározó és legnagyobb jelentőségű folyamata volt.

Ugyanakkor nagymértékben megnőtt a munkásszármazásúak, különösen a szakmunkások belépése az értelmiségbe és az egyéb szellemi rétegbe. Így a szakmunkás származású férfiaknak közel egyharmada szellemi foglalkozást folytat. Míg a világháború előtt a szelemi réteg utánpótlásának forrása igen nagy részben a kiskereskedő és kisiparos réteg volt, és lényegesen kevesebb munkásszármazású került az értelmiségbe, a hatvanas évek elején az utánpótlás fő forrása a munkásság és (a vidéki értelmiségben) a parasztság.

Végül a belépési arányszámok szempontjából a mezőgazdasági fizikai csoport zártsága alig csökkent: a nem parasztszármazásúak aránya igen kicsi ma is. A parasztságból való kilépés azonban közel kétszeresére nőtt azzal összefüggésben, hogy a mezőgazdaságban dolgozó fizikaiak aránya a háború előttinek közel a felére csökkent a hatvanas évek elejére. Ha pedig a mezőgazdasági fizikaiakat alcsoportokra osztjuk, nevezetesen megkülönböztetjük a háború előtti mezőgazdasági cseléd és napszámos csoportot, a birtokos parasztságot, valamint a termelőszövetkezeti parasztságot, akkor a föld-reform és a mezőgazdaság szocialista átszervezése során majdnem minden parasztszármazású ember legalább egyszer, de inkább kétszer társadalmi helyzetet változtatott.

A társadalmi csoportonkénti elemzés is a strukturális tényezők szerepét húzza alá: azokban az irányokban nőttek a belépési és kilépési arányszámok, amelyek a mobilitás fő irányában feküdtek.

Горизонтальная графа: (1) Общественная группа отца в 1938 г.; (2) Общественная группа переписанного лица в 1949 г.; (3) Лица на руководящем посту, работники интеллектуального труда; (4) Прочие работники умственного труда; (5) Ремесленники, члены промысловых кооперативов; (6) Квалифицированные рабочие; (7) Полукавалифицированные рабочие; (8) Низшие служащие; (9) Неквалифицированные рабочие; (10) Поденщики; (11) Сельскохозяйственные работники; (12) Прочие; (13) Всего.

Вертикальная графа: 1. Лица на руководящем посту, работники интеллектуального труда; 2. Прочие работники умственного труда; 3. Ремесленники; 4. Квалифицированные рабочие; 5. Полукавалифицированные рабочие; 6. Низшие служащие; 7. Неквалифицированные рабочие; 8. Поденщики; 9. Сельскохозяйственные работники; 10. Прочие; 11. Всего.

Heading: (1) Father's social group of 1938; (2) Social group of the enumerated in 1949; (3) manager and other professional; (4) other non-manual; (5) artisan and member of industrial-co-operative; (6) skilled worker; (7) semi skilled worker; (8) office attendant; (9) unskilled worker; (10) day-worker; (11) agricultural manual; (12) other; (13) Total.

Lateral text: 1. Manager and other professional; 2. Other non-manual; 3. Artisan; 4. Skilled worker; 5. Semi-skilled worker; 6. Office attendant; 7. Unskilled worker; 8. Agricultural manual; (10) Other; (11) Total.

3. Az 1962—64. évi társadalmi csoport, az apa 1938. évi társadalmi csoportja szerint

Общественная группа 1962—1964 гг. по общественной группе отца в 1938 г.

Social group of 1962—64 by the father's social group of 1938

Az apa 1938. évi társadalmi csoportja (1)	Az összeírt 1962—64. évi társadalmi csoportja (2)										Összesen (13)
	vezető, értelmi- ségi (3)	egyéb szellemi (4)	kisiparos ktsz-tag (5)	szak- munkás (6)	betani- tott munkás (7)	hivatal- segéd (8)	segéd- munkás (9)	nap szá- mos (10)	mező- gazdasági (11)	egyéb (12)	
1. Vezető és egyéb értelmiségi	56,5	24,3	2,7	8,2	2,7	0,5	2,7	—	2,0	0,4	100,0
2. Egyéb szellemi	28,5	35,5	6,3	19,2	4,2	0,2	3,0	0,2	2,0	0,9	100,0
3. Kisiparos	9,6	17,7	10,7	29,6	8,1	2,1	7,9	0,3	12,2	1,8	100,0
4. Szakmunkás	10,7	19,6	4,1	46,0	7,1	1,5	5,7	0,2	4,6	0,5	100,0
5. Betanított munkás	5,3	14,8	5,5	36,1	16,5	2,3	9,1	0,5	7,8	2,1	100,0
6. Hivatalsegéd	9,1	26,0	6,3	29,9	5,8	5,0	7,9	0,6	8,7	0,7	100,0
7. Segédmunkás	6,1	10,5	3,7	31,9	14,6	2,6	19,2	—	9,7	1,7	100,0
8. Napszámos	3,2	8,5	8,9	27,5	12,9	3,0	18,6	4,9	11,7	0,8	100,0
9. Mezőgazdasági	2,7	4,2	2,8	15,2	9,2	2,5	11,7	0,3	50,3	1,1	100,0
10. Egyéb	10,9	23,2	5,4	26,8	8,8	1,9	8,0	—	15,0	—	100,0
11. Összesen:	6,7	10,1	4,2	22,2	9,2	2,2	10,4	0,3	33,6	1,1	100,0
1. Vezető és egyéb értelmiségi	16,1	4,6	1,3	0,7	0,6	0,4	0,5	—	0,1	0,6	1,9
2. Egyéb szellemi	15,7	12,9	5,5	3,2	1,7	0,3	1,1	2,9	0,2	2,7	3,7
3. Kisiparos	15,0	18,3	26,6	13,9	9,2	9,8	7,8	11,2	3,8	16,3	10,4
4. Szakmunkás	17,1	20,7	10,6	22,1	8,2	6,9	5,8	5,9	1,5	4,5	10,6
5. Betanított munkás	3,7	6,8	6,1	7,5	8,3	4,7	4,0	7,7	1,1	8,5	4,6
6. Hivatalsegéd	1,7	3,2	1,8	1,7	0,8	2,7	0,9	2,4	0,3	0,7	1,2
7. Segédmunkás	4,4	5,1	4,3	7,0	7,8	5,7	9,0	—	1,4	7,0	4,9
8. Napszámos	0,5	0,9	2,2	1,3	1,4	1,4	1,9	17,2	0,4	0,7	1,1
9. Mezőgazdasági	24,3	25,4	40,4	41,5	61,1	67,3	68,3	52,7	90,8	59,0	60,7
10. Egyéb	1,5	2,1	1,2	1,1	0,9	0,8	0,7	—	0,4	—	0,9
11. Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Mobilitási indexek

A külföldi mobilitási szakirodalomban általában nem elégedtek meg a mobilitási táblázatoknak egyszerűen a százalékos mobilitási arányszámok alapján végzett elemzésével, hanem különböző mobilitási indexeket dolgoztak ki, hogy azoknak segítségével egyrészt az egyes társadalmi osztályok, rétegek, csoportok mobilitását, ezeknek „zártóságát”, illetve „nyitottságát” összehasonlítsák, másrészt különböző országok mobilitási táblázatait egymással összevegyessék. Az indexek szerkesztésénél általában arra törekedtek, hogy az eltérő struktúráknak, vagyis a táblázatok eltérő széleloszlásainak hatását kiszűrjék. Mivel a három vizsgált időpontban a társadalmi struktúra, az összeirtak társadalmi kategóriák szerinti megoszlása igen eltérő volt, célszerű megnézni, mit mutatnak ezek az indexek (4. táblázat).⁸

Először az úgynevezett asszociációs vagy *Glass* féle indexet dolgozták ki (8,9). Ez kifejezi, hogy a származási csoportban megmaradók aránya hányszorosa annak az aránynak, amely akkor fordulna elő, ha az összeirt elért társadalmi helyzete független lenne az apjától. Az utóbbi esetben minden társadalmi csoport származás szerinti összetétele azonos lenne. Ilyenkor az asszociációs index értéke 1 lenne. Ténylegesen azonban ennél sokkal többen maradnak meg a származási társadalmi csoportban. Ilyenkor az index értéke 1-nél nagyobb. Az indexnek azonban az a hibája, hogy maximuma függ a kérdéses társadalmi csoport nagyságától, másszóval kisebb csoportoknál sokkal nagyobb maximális értékek fordulhatnak elő. Tény-

⁸ A 4. táblázatban csak a mobilitási táblák főátlójában szereplő indexeket közöltük, tehát azokat az indexeket, amelyek az összeirt férfiaknak a származási (apai) társadalmi csoportba való megmaradását, vagyis az immobilitást jellemzik. Minél magasabb az index értéke, annál nagyobb fokú az immobilitás, viszont minél kisebb az értéke, annál „nyitottabb” a kérdéses társadalmi kategória.

Горизонтальная графа: (1) Общественная группа переписанного лица в 1962—1964 гг.; (2) Лица на руководящем посту, работники интеллектуального труда вместе; (3) Прочие работники умственного труда; (4) Ремесленники, члены промысловых кооперативов; (5) Квалифицированные рабочие; (6) Полукавалифицированные рабочие; (7) Низшие служащие; (8) Неквалифицированные рабочие; (9) Поденщики; (10) Сельскохозяйственные работники; (11) Прочие; (12) Всего.

Вертикальная графа: 1. Лица на руководящем посту, работники интеллектуального труда; 2. Прочие работники умственного труда; 3. Ремесленники; 4. Квалифицированные рабочие; 5. Полукавалифицированные рабочие; 6. Низшие служащие; 7. Неквалифицированные работники; 8. Поденщики; 9. Сельскохозяйственные работники; 10. Прочие; 11. Всего.

Heading: (1) Father's social group of 1938; (2) Social group of the enumerated in 1962—64; (3) manager and other professional; (4) other non-manual; (5) artisan and member of industrial co-operative; (6) skilled worker; (7) semi-skilled worker; (8) office attendant; (9) unskilled worker; (10) day-worker; (11) agricultural manual; (12) other; (13) Total.

Lateral text: 1. Manager and other professional; 2. Other non-manual; 3. Artisan; 4. Skilled worker; 5. Semi-skilled worker; 6. Office attendant; 7. Unskilled worker; 8. Day-worker; 9. Agricultural manual; 10. Other; 11. Total.

4. Különböző immobilitás indexek Magyarországon

Разные индексы имобильности в Венгрии
Various immobility indices in Hungary

Társadalmi csoport (1)	Glass-index (2)			Yule-féle Q (3)			Tyree-féle módosított Q (4)		Yasuda-index (5)			Boudon-index (6)		
	1938	1949	1962—64	1938	1949	1962—64	1938	1949	1938	1949	1962—64	1938	1949	1962—64
1. Vezető és értelmiségi	16,9	11,4	8,5	0,96	0,92	0,92	0,91	0,91	0,52	0,45	0,46	0,54	0,48	0,57
2. Egyéb szellemi	6,6	4,7	3,5	0,86	0,77	0,71	0,73	0,71	0,46	0,30	0,28	0,37	0,36	0,36
3. Kisiparos, ktsz-tag	3,4	3,2	2,6	0,72	0,67	0,53	0,60	0,60	0,24	0,25	0,18	0,36	0,33	0,27
4. Szakmunkás	2,8	2,2	2,1	0,73	0,68	0,56	0,64	0,62	0,46	0,36	0,31	0,57	0,49	0,46
5. Betanított munkás	4,2	3,0	1,8	0,77	0,39	0,37	0,68	0,48	0,21	0,14	0,09	0,24	0,21	0,17
6. Hivatalsegéd	4,1	3,9	2,3	0,73	0,72	0,61	0,67	0,65	0,07	0,07	0,06	0,05	0,06	0,05
7. Segédmunkás	3,2	2,1	1,8	0,54	0,43	0,34	0,52	0,35	0,14	0,16	0,09	0,19	0,17	0,19
8. Napszámos	13,6	9,5	15,6	0,93	0,93	0,96	0,40	0,40	0,21	0,09	0,33	0,16	0,10	0,17
9. Mezőgazdasági	1,4	1,5	1,5	0,92	0,88	0,84	0,91	0,88	0,81	0,76	0,77	0,93	0,91	0,91

Горизонтальная графа: (1) Общественная группа; (2) Индекс Гласса; (3) Q по Юл; (4) Модифицированное Q по Тайри; (5) Индекс Ясуды; (6) Индекс Будона.

Вертикальная графа: 1. Лица на руководящем посту, работники интеллектуального труда вместе; 2. Прочие работники умственного труда; 3. Ремесленники, члены промысловых кооперативов; 4. Квалифицированные рабочие; 5. Полуквалифицированные рабочие; 6. Низшие служащие; 7. Неквалифицированные рабочие; 8. Поденщики; 9. Сельскохозяйственные работники.

Heading: (1) Social group; (2) Glass index; (3) Q by Yule; (4) Modified Q by Tyree; (5) Yasuda index; (6) Boudon index.

Lateral text: 1. Manager and other professional; 2. Other non-manual; 3. Artisan and member of industrial co-operative; 4. Skilled worker; 5. Semi-skilled worker; 6. Office attendant; 7. Unskilled worker; 8. Day-worker; 9. Agricultural manual.

legesen is általában nagyobb immobilitási indexet kapunk a kisebb társadalmi csoportoknál.

Ezért merült fel az a gondolat, hogy helyette a Yule-féle Q indexet alkalmazzák, amely a minőségi kategóriákat tartalmazó táblázatokban mutatkozó kapcsolat szorosságát méri és a korrelációs együtthatóhoz hasonlóan ± 1 a maximuma és minimuma, teljes függetlenség esetén pedig 0 értékű. Tyree (10) újabban ennek az indexnek olyan módosítását ajánlotta, hogy előzetesen az összehasonlítható mobilitási táblák széleloszlásait egy iteratív módszerrel egymáshoz igazítják. (Esetünkben az 1938. és 1949. évi táblát alakítottuk át úgy, hogy széleloszlásaik megegyezzenek az 1962—64. évi tábláéval.) Ezáltal az eltérő struktúrák hatása kiszűrődik.

Yasuda (11) viszont úgy akarta a Glass-féle index hiányosságait kiküszöbölni, hogy annak mind számlálójából, mind nevezőjéből kivonta a strukturális mobilitást, tehát mintegy a tényleges „tisztá” mobilitást viszonyítja az apa és fia társadalmi helyzete közötti teljes függetlenség esetén várható „tisztá” mobilitáshoz. Ez az index is ± 1 határok között helyezkedhet el.

Végül Boudon (12) mellőzte a függetlenség esetén várható tökéletes mobilitás fogalmát és a tényleges „tisztá” mobilitást a maximális lehetséges „tisztá” mobilitáshoz viszonyította.

Mindegyik index értéke — egy-két kivételtől eltekintve — csökkent 1938-tól a hatvanas évek elejéig. Ez igazolja azt a fenti következtetést, hogy a társadalom nyitottsága nőtt.

Ami a társadalmi csoportok egymáshoz viszonyított „nyitottságát”, illetve „zárttságát” illeti, a következtetések nem egyértelműek. Azt meg lehet állapítani, hogy a Glass index ebben a vonatkozásban félrevezet, mert a mezőgazdasági réteg alacsony index értékeit nem a nyitottság, hanem ennek a rétegnek viszonylagos nagysága okozza. (Megfordítva: a napszámos réteg index értékei azért magasak, mert ez a réteg kicsi.) Az összes többi indexek, amelyek a strukturális hatásokat és a szélelosztások változásainak hatását jobban kiszűrik, azt mutatják, hogy elsősorban a munkás rétegek nyitottsága nőtt (több parasztszármazásút fogadtak be és több munkásszármazásút bocsátottak ki az értelmiségi és egyéb szellemi rétegekbe). Ugyanakkor az értelmiségi rétegnek egyrészt, a parasztságnak másrészt megfigyelt nagyobb belépési, illetve kilépési arányszámait legnagyobb részben a strukturális tényezők okozták, ezért az ezeknek hatását kiszűrő indexek viszonylagos zárttságot jeleznek, illetve e zárttságnak csak minimális csökkenését mutatják ki. Sőt a Tyree féle módosított Q , amely szerintünk a strukturális hatásokat a legjobban kiszűrni látszik, és a Boudon index, amelyet a „legpesszimistábbnak” mondanak, mivel a tényleges mobilitást nem a függetlenség esetén előfordulóhoz, hanem a maximális lehetségeshez viszonyítja, az értelmiségi rétegnél egész kevésbé emelkedik is.

A mobilitás demográfiai összefüggései

Az 1962—64. évi társadalmi mobilitás vizsgálat lehetővé tette a társadalmi mobilitás és különböző demográfiai változók és folyamatok kapcsolatának vizsgálatát.

A nők társadalmi mobilitásának elemzése (7,14) azt mutatta, hogy a nők mobilitása a férfiakétól lényegesen különbözött. Bár a főirány azonos volt, a nők elsősorban a kisebb szakképzettséget igénylő (egyéb szellemi, betanított munkás) foglalkozási csoportokba léptek be.

A társadalmi mobilitás és *iskolai végzettség* közötti összefüggés Magyarországon igen erős: a magasabb iskolai végzettség szerzése a legtöbb esetben együttjárt a főirányú mobilitással, az ezzel ellentétes irányú mobilitás (pl. azok a szellemi származásúak, akik munkások lettek) pedig majdnem minden esetben azzal függött össze, hogy a kérdéses személy nem szerezte meg azt a magasabb iskolai végzettséget, amely a származási csoportban való megmaradás előfeltétele lett volna (15). Az iskolai végzettség meghatározó szerepe abban a vonatkozásban még erősebb is nálunk, mint a fejlett tőkés országokban, hogy az apa társadalmi helyzetének befolyása az iskolai végzettség megszerzése után már nem érvényesül. (Igaz viszont, hogy az iskolai továbbtanulást ma is erősen befolyásolja.)

A társadalmi mobilitás nagy *belső vándorlási* folyamatokkal járt együtt (7). A községekből városokba, valamint vidékről Budapestre bevándorlók mintegy „fölfelé tolták” a helyben születetteket a társadalmi struktúrában, mert a bevándorlók foglalták el a szakképzetlen munkás pozíciók többségét. Ezért a budapesti munkásságból került ki a legtöbb értelmiségi és egyéb szellemi foglalkozású. Ugyanakkor Budapest és a városok „elszívták” a régi vidéki értelmiségnek, sőt egyéb szellemi és szakmunkás rétegnek jelentős részét is. Ennek következtében a vidéki értelmiségben sokkal több a munkás és paraszt (különösen a paraszt) származású, mint a budapesti értelmiségben, ahol a régi értelmiség aránya a legnagyobb.

A társadalmi mobilitás szerepet játszott a *termékenység* csökkenésében (15,16). A mobilitás fő iránya ugyanis a nagyobb gyermekszámú csoportokból a kisebb termékenyséűek felé irányult és a mobil családok termékenysége általában az új társadalmi csoportban szokásos alacsonyabb szinthez alkalmazkodott.

Eltérő vélemények vannak a magyar szakirodalomban arról, hogy a társadalmi mobilitás a jövőben hogyan fog alakulni (17) (18). Mindenképpen kívánatosnak látszik azonban, hogy a társadalmi mobilitás lehetőségei gazdasági fejlődésünk új intenzív szakaszában ne csökkenjenek, sőt a társadalom nyíltsága fokozódjék (19). Az 1968. évi mikrocenzusról és az 1970. évi népszámlálás 25⁰/₀-os mintájánál feltett kérdések, valamint az 1973-ban végzett nagyméretű reprezentatív társadalmi mobilitás felvétel adatainak részletes elemzése fogja megmutatni, hogy a legutóbbi években milyen tendenciák érvényesültek.

IRODALOM

- (1) *Dr. Klinger András—Dr. Szabady Egon*: A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Budapesten és a városokban. KSH Népegyetemintézet Kutató Intézet Közleményei. No. 7. 1965. 323. p.
- (2) *Dr. Szabady Egon*: A társadalmi-foglalkozási átrétegződés Budapesten és a vidéki városokban. Valóság, 1966. No. 12. 19—28. p.
- (3) *Dr. Szabady Egon*: Adalékok a társadalmunkban végbement átrétegződéshez. Társadalmi Szemle. 1966. No. 4. 134—144. p.
- (4) *Laky Dezső*: Adalékok Budapest társadalmának összetételéhez. Különlenyomat a Városi Szemle XVIII. évfolyamából. Budapest, 1932. 69 p.
- (5) *Dr. Andorka Rudolf*: A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt. Statisztikai Szemle. 1971. No. 10. 1020—1034. p.
- (6) *Harcza István*: Társadalmi struktúra és mobilitás az 1949. évi népszámlálás adatai alapján. Demográfia. 1974. No. 2. 192—205. p.
- (7) *Dr. Andorka Rudolf—Harcza István—Kulcsár Rózsa*: A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Statisztikai Időszaki Közlemények. No. 343. 1975. 312. p.
- (8) *Mukerjee, R.—Hall, J. R.*: A note on the analysis of social mobility. In *Glass, D. V.* szerk.: Social mobility in Britain. London. Routledge and Kegan Paul. 1954. 218—241. p.
- (9) *Rogoff, N.*: Recent trends in occupational mobility. Glencoe. Free Press. 131. p.
- (10) *Tyree, A.*: Mobility ratios and association in mobility tables. Population Studies. 1973. No. 3. 577—588. p.
- (11) *Yasuda, S.*: A methodological inquiry into social mobility. American Sociological Review. 1964. No. 1. 16—23. p.
- (12) *Boudon, R.*: Mathematical structures of social mobility. New York. Elsevier. 1973. 168 p.
- (13) *Kemény István—Kozák Gyula*: A Csepeli Vas- és Fémművek munkásai. Budapest. Társadalomtudományi Intézet. 1971. 190. p.
- (14) *Kulcsár Rózsa*: A nők társadalmi mobilitásának vizsgálata. Szociológia. 1974. No. 2. 204—223. p.
- (15) *Dr. Andorka Rudolf*: A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon. KSH Népegyetemintézet Kutató Intézet Közleményei. No. 30. 1970. 394 p.
- (16) *Dr. Miltényi Károly*: Population policy impacts on differential fertility. Előadás a Népegyetemintézet Unió Konferenciáján. Liege. 1973. 12 p.
- (17) *Dr. Andorka Rudolf—Dr. Miltényi Károly*: A társadalmi mobilitás alakulásának lehetséges irányzatai. Statisztikai Szemle. 1972. No. 6. 595—611. p.
- (18) *Dr. Szabady Egon*: Social mobility and the „openness” of society. New Hungarian Quarterly. 1971. No. 43. 41—55. p.
- (19) *Dr. Andorka Rudolf—Illés János*: Társadalmi struktúrákról és különbségekről. Szakszervezeti Szemle. 1974. No. 3. 78—84. p.

СОЦИАЛЬНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ

(Резюме)

На основе проведенного в 1962—1964 гг. выборочного обследования социальной мобильности, при использовании и данных переписей населения 1930 и 1949 гг. о мобильности были составлены три таблицы о перемещении между поколениями на 1938, 1949 и 1962—1964 гг. Сопоставление трех таблиц показывает значительное увеличение социального перемещения. В этом росте структурные факторы (экономическое развитие) играли главную роль.

SOCIAL MOBILITY

Summary

On the basis of the sample survey on social mobility performed in 1962 through 1964, and considering also the mobility data of the 1930 and 1949 population censuses, three intergenerational mobility tables were constructed for the years 1938, 1949 and 1962—64. The comparison of the three tables shows the great increase of the social mobility. Structural factors (economic development) were the most important contributors to this increase.